

આત્મનેપદ સંજ્ઞા

ડૉ.અમૃતલાલ વી.દેસાઈ

વ્યાખ્યાતા,

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર

ધાતુથી આવતા લકાર પ્રત્યયોના સ્થાનમાં થનારા તિપ્ વગેરેની જેમ પરસ્મૈપદસંજ્ઞા થાય છે; તેમ એ જ લકાર પ્રત્યયોના સ્થાનમાં થનારા અન્ય કેટલાક પ્રત્યયાદેશોની આત્મનેપદસંજ્ઞા થાય છે. એ માટેનું સૂત્ર છે - તઙનાવાત્મનેપદમ્ । પા.1.4.99

આ સૂત્ર મુજબ તઙ એટલે કે ત, આતામ્, ઙ્, થાસ્, આથામ્, ધ્વમ્, ઇટ્, વહિ, મહિઙ્ એ નવ પ્રત્યયોદેશોની તથા આન કે જે શાનચ્, કાનચ્ વગેરે પ્રત્યયોની અવશિષ્ટાંશ છે; ની આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય છે.

અગાઉ જણાવ્યું તેમ પાણિનિયે જે રીતે તિઙન્ત પ્રત્યયાન્ત રૂપોની પ્રક્રિયા વિચારી છે, તે મુજબ પ્રથમ તો દરેક ધાતુથી વિવિધકાળમાં અને વિવિધ અર્થમાં લકાર પ્રત્યયો આવે છે. એ પછી આ લકાર ના સ્થાનમાં તિપ્, તસ્ વગેરે અઢાર પ્રત્યયાદેશો થાય છે. આ અઢાર પ્રત્યયાદેશો પૈકી પ્રથમ તિપ્, તસ્ વગેરે નવ પ્રત્યયોની પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા અને તે પછીના ત, આતામ્, ઙ્ વગેરે નવ પ્રત્યયોની આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય છે. વળી, આ ઉપરાંત 'આન' એ પ્રત્યયની પણ આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય છે.

હવે અષ્ટાધ્યાયીમાં પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા અને આત્મનેપદ સંજ્ઞાનું જે રીતે વિધાન છે; તે એ રીતે છે કે પ્રથમ લ્: પરસ્મૈપદમ્ । પા.1.4.98 એ સૂત્ર દ્વારા લ્ ના સ્થાનમાં થનારા આદેશોની પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા કરી છે; અને એ પછી તઙનાવાત્મનેપદમ્ । પા. 1.4.99 સૂત્ર દ્વારા તઙ્ પ્રત્યયોની આત્મનેપદ સંજ્ઞા કરી છે. આમ છતાં અહીં એકસંજ્ઞાધિકાર હોવાથી તિઙ્ માં સમાવેશ પામેલા ત, આતામ્, વગેરેની પરસ્મૈપદસંજ્ઞાન થન થતાં છેવટે તો આત્મનેપદ સંજ્ઞા જ થાય છે, એ ધ્યાતવ્ય છે.

જેમ પરસ્મૈપદસંજ્ઞા વખતે જોઈ ગયા તેમ આ આત્મનેપદ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ ક્યારે અને કેવી રીતે કરવો, એ બતાવવા માટે પાણિનિયે કેટલાંક સૂત્ર રચ્યાં છે; જે અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં આવેલાં છે. એમાં મુખ્ય સૂત્રો નીચે મુજબ છે.

1. અનુદાતઙિત આત્મનેપદમ્ ।

અર્થ: અનુદાત્તેત્ અને ડિત્ ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે.

2. સ્વરિતઞિતઃ કર્ત્રભિપ્રાયે ક્રિયાફલે ।

અર્થ: સ્વરિતેત્ અને ઞિત્ ધાતુઓથી ક્રિયાનું ફળ જ્યારે કર્તાને મળતું હોય ત્યારે, આત્મનેપદ થાય છે.

આ પછી 3. શેષાત્ કર્તરિ પરસ્મૈપદ ॥ પા. નં. 1.3.78

અર્થ:-પા. 1.3.12 થી લઈ આ સૂત્ર પૂર્વે સુધઈ જે વિધિ કહ્યો છે, તેનાથી બાકી રહેલા તમામ ધાતુઓને અહીં શેષ તરીકે ઓળખવાના છે; આવા શેષ ધાતુઓથી કર્તરિ એ અર્થ કહેવાની વિવક્ષા હોય, ત્યારે પરસ્મૈપદ થાય છે.

દા.ત. ધાતુપાઠમાં 'एध वृद्धौ' એવો એક ધાતુ પઠિત છે. તે 'एध'માંના અન્તિમ અच् એવા 'अ'ની ઈત્સંજ્ઞા થતાં, (અને કેમકે તે 'अ' અનુદાત્ત છે, તેથી) આ एध્ અનુદાત્તેત્ બને છે, અને તેથી અનુદાત્ત0 । સૂત્ર દ્વારા આત્મનેપદના પ્રયોગની છૂટ મળતાં एध + ल् એ સ્થિતિમાં ल् ના સ્થાને ત થઈને ક્રમશઃ एधते રૂપ બને છે. તે જ રીતે कृ ધાતુથી આન પ્રત્યય થઈને कुर्वाणः રૂપ બને છે.

આત્મનેપદસંજ્ઞાનું ફળ

પરસ્મૈપદ સંજ્ઞાની માફક આ આત્મનેપદ સંજ્ઞાનું જ્યાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજાપાઠમાં આ સંજ્ઞાનો અધિકતમ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; અને એ પછી બીજાં જે સૂત્રોમાં આ આત્મનેપદસંજ્ઞાથી જે વિધિ-વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે, તે જોઈએ, તો તે આ મુજબ છે.

(i) વિકરણ પ્રત્યયમાં વૈકલ્પિક વ્યવસ્થાની પ્રાપ્તિ

પ્રકૃતિથી આવેલા મૂળ ल् પ્રત્યયના સ્થાનમાં જે આત્મનેપદ પ્રત્યય આવે છે; તે જ્યારે પરમાં હોય, ત્યારે કેટલાક વિકરણ પ્રત્યયો પણ થતાં હોય છે. જેમકે 'एध + ते' એ સ્થિતિમાં 'ते' એ આત્મનેપદના પ્રત્યયને લીધે (કેમકે એ કર્તામાં આવેલો છે અને સાર્વધાતુક સંજ્ઞક પણ છે; એટલે કર્તરિ शप् । પા.3.1.68 થી) शप् પ્રત્યય થાય છે. एध् + शप् > अ + ते = एधते.

આ જ પ્રમાણે लुङ્ લકાર માં વિકરણ પ્રત્યય તરીકે 'सिच्' પ્રત્યય આવે છે. પાણિનિએ આ 'सिच्'નું જે રીતે વિધાન કર્યું છે; તે રીતે જોતાં च्लि लुङि । પા.3.1.43 સુત્રથી પ્રથમ તો लुङ् કે તત્સ્થાનીય પ્રત્યય પરમાં રહેતાં ધાતુથી च्लि પ્રત્યય થાય છે. અને એ પછી તરત જ આ च्लિના સ્થાનમાં च्ले: सिच् । પા.3.1.44 સૂત્રથી 'सिच्' એવો પ્રત્યયાદેશ થઈ જાય છે. આ પ્રત્યયાદેશ કરનારું સૂત્ર च्ले: सिच् । ઉત્સર્ગ છે; એટલે એ પછી કેટલાંક સૂત્રો એના અપવાદ તરીકે આવે છે. આ અપવાદ સૂત્રોમાં આત્મનેપદ સંજ્ઞાને લીધે જે ફળ મળે છે; તે આ મુજબ છે:

(ક) સામાન્યતઃ લિપ્, ષિચ્ અને હ્વેજ્ ધાતુઓથી આવેલા લુઙ્ પ્રત્યયના પરમાં રહેતાં ચ્લિના સ્થાનમાં થતાં સિચ્ને બાધીને અઙ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. (લિપિસિચિહ્વશ્ચ । પા.૩.૧.૫૩); પરન્તુ આ જ ધાતુઓથી જ્યારે આત્મનેપદના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે અઙ્ની સાથે સાથે સિચ્ની પણ એટલે કે વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા આપવામાં આવી છે. આ માટેનું સૂત્ર છે - આત્મનેપદેષ્વન્યતસ્યામ્ । પા.૩.૧.૫૪ અર્થાત્ લિપ્, ષિચ્ અને હ્વેજ્ ધાતુથી આવેલા ચ્લિના સ્થાનમાં વિકલ્પે અઙ્ આદેશ થાય છે. આથી પક્ષમાં સિચ્ થતાં અલિપત અને અલિસ; અસિચત અને અસિક્ત, અહ્વત્ અને અહ્વાસ્ત જેવાં રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

કિત્વાદિ અતિદેશની પ્રાપ્તિ

ઉપર જે સિચ્ વિકરણ પ્રત્યય વિશે વાત કરી છે; તે સિચ્ પ્રત્યયને નિમિત્ત માનીને ગુણ-વૃદ્ધિ વગેરે કાર્યોની પ્રાપ્તિ પણ થતી રહે છે; કેમકે સિચ્ ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા છે; અને તેથી સાર્વધાતુકાર્ધધાતુકયોઃ। પા. 7.2.84 અને પુગન્તલધૂપધસ્ય ચ । પા. 7.3.86 જેવાં સૂત્રોથી ઇગન્ત અંગને અથવા ઉપદામાં લઘુ વર્ણ હોય, તેવા અંગને ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કેટલાક સ્થળોમાં આ ગુણની આવશ્યકતા દેખાતી નથી; એટલે કે જો ગુણવિધિ કરી લેવામાં આવે, તો તેથી અનિષ્ટરૂપની પ્રાપ્તિ થવા આવે છે. એટલે આ ગુણકાર્યને રોકવા અને અન્ય પણ કેટલાંક યો સાધી શકાય એ માટે સૂત્રકારે આ સિચ્ પ્રત્યયાદેશને કિત્વનો અતિદેશ સૂચવ્યો છે. આ પ્રસંગમાં પણ આત્મનેપદસંજ્ઞાને લીધે કેટલાક ખાસ ઇળ મળે છે; જેમકે-

(ક) લિડસિચાવાત્મનેપદેષુ । પા.૧.૨.૧૧ સૂત્રથી ઇક્ ની સમીપ આવેલા હલ્ ની પરમાં જો હલાદિ લિઙ્ અને સિચ્ પ્રત્યય આવેલા હોય, અને તે આત્મનેપદના હોય, તો તે કિત્ વત્ સમજાય છે. આ કિત્વ થતાં ગુણ-વૃદ્ધિ નિષેધનો લાભ થાય છે. આથી ઋત્સીષ્ટ, ઋત્સીષ્ટ, અભિત્ત જેવાં રૂપો બની શકે છે. (ખ) આ સાથે જ ઉશ્ચ । પા. 1.2.13 સૂત્રથી ઋ વર્ણાન્ત ધાતુથી પરમાં આવેલા આત્મનેપદના ઝલાદિ લિઙ્ અને સિચ્ પ્રત્યયો કિત્ વત્ થતાં ત્યાં ગુણ-વૃદ્ધિ કાર્યોનો નિષેધ કરી શકાય છે. આથી કૃષીષ્ટ અને અકૃત એવાં રૂપો બને છે.

તો વળી, માત્ર 'ગમ્' ધ ધાતુધાતુ માટે વા ગમઃ। પા.૧.૨.૧૩ સૂત્રથી કિત્વ ની વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા અપાઈ છે. આથી સંગસીષ્ટ, સંગસીષ્ટ । સમગત, સમગન્ત । જેવાં બે-બે રૂપો બને છે.

ધાત્વાદેશ વિધિ

આત્મનેપદ સંજ્ઞક પ્રત્યયોને વિષય બનાવીને કેટલાક ધાતુઓના સ્થાનમાં આદેશ કહેવામાં આવ્યાં છે. જેમકે-

(ક) આત્મનેપદેષ્વન્યતરસ્યામ્ । પા.2.4.54 સૂત્રથી આત્મનેપદના વિષયમાં હન્ ધાતુને વધ આદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. આ આદેશ વૈકલ્પિક છે, અને માત્ર લુઙ્ પ્રત્યય પરમાં રહેતાં થાય છે. આથી આહત અને અવધિષ્ટ જેવાં વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રત્યયાંશમાં પરિવર્તનનાં કાર્યો

આત્મનેપદસંજક પ્રત્યયો હકીકતમાં તો લ્ ના સ્થાનમાં થતા આદેશો છે. આવા ત વગેરે આદેશો જેના સ્થાનમાં થાય છે, તે લ્ - લટ્, લિટ્, લુટ્ વગેરે દશ રૂપમાં છે. આ દશ પ્રત્યયો લટ્ વગેરે ટિત્ અને લઙ્ વગેરે ક્ષિત્ એમ બે ભાગમાં કલ્પી લઈ, એ પ્રત્યયોના અંશમાં પરિવર્તનની વ્યવસ્થા આપવામાં આવી છે. આવી વ્યવસ્થા આપતા સૂત્રોમાં ટિત્ આત્મનેપદાનાં ટેરે: । પા. 3.4.79 પ્રમુખ સૂત્ર છે. આ સૂત્રથી ટિતો લિસ્યાત્મનેપદાનાં ટેરેત્વં સ્યાત્ । અર્થાત્ ટિત્ લકારોના આત્મનેપદના પ્રત્યયોના ટિ ભાગને ણ થાય છે. આથી લ્ ના સ્થાનમાં થયેલો 'ત' એત્વ પામીને 'તે'એ રૂપમાં શ્રુતિગોચર થાય છે. એ જ રીતે આતામ્ - આતે - ઙ્ - ઙ્ > અન્તે ઇત્યાદિ સર્વ પ્રત્યયોમાં દેખાય છે. ઉ.દા.

લભ્ + લ્ > ત

લભ્ + અ + ત > તે = લભતે ઇત્યાદિ

(ખ) આ ઉપરાંત પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં જે કેટલાંક પરિવર્તનો થાય છે; તે પણ ઉલ્લેખનીય છે. જેમકે આત્મનેપદેષ્વનતઃ । પા. 7.1.5 થી અનકારાન્ત અંગથી પરમાં આવેલા આત્મનેપદના ઙ્ ને અત્ આદેશ થાય છે. (અનતઃ = અનકારાન્ત = જે અકારાન્ત નથી તે. આથી હ્રસ્વ અને આ સૂત્ર લાગુ ન પડે) જેમકે, ચિ + લટ્ > ઙ્ > અત > અતે = ચિન્વતે । રૂપ બને છે. લોકની માફક છન્દમાં પણ આત્મનેપદને લીધે જે પરિવર્તન થાય છે; તે જણાવતાં લોપસ્ત આત્મનેપદેષુ । પા.7-1-41 સૂત્ર રચ્યું છે. આથી આત્મનેપદનાં તકારનો છન્દોવિષયમાં લોપ થાય છે. અને દેવા અદુહ્ । ગન્ધર્વાપ્સરસો અદુહ્ । જેવાં રૂપો બને છે.

ઇટાગમની પ્રાપ્તિ

આર્ધધાતુક પ્રત્યયોના વિશિષ્ટ ફળ તરીકે જે ઇટ્ આગમ પ્રસિદ્ધ છે; તેનું વિધાન કરનારાં સૂત્રોમાં આત્મનેપદના સંજક પ્રત્યયો માટે કેટલીક ખાસ વ્યવસ્થાઓ છે. આ પણ આત્મનેપદ સંજક પ્રત્યયોને લાગુ પડતી હોવાથી, આત્મનેપદ સંજાનાં ફળ તરીકે ઓળખાવી શકાય. જેમકે -

લિઙ્સિચોરાત્મનેપદેષુ । પા.7.2.42 તથા ઋતશ્ચ સંયોગાદેઃ । પા.7.2.43 સૂત્રો મુજબ આત્મનેપદપરક લિઙ્ તથા સિચ્ પરમાં રહેતાં વૃ, વૃઙ્ તથા ઋકારાન્ત ધાતુઓને વિકલ્પે ઇટાગમ થાય છે. આથી વૃષીષ્ટ વરિષીષ્ટ।

प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । लङ् सिच् ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । जेवां ङपो सिद्ध थाय
छे.

आम, परस्मैपदनी जेम आ आत्मनेपद पण प्रत्ययोनी संज्ञा छे. आ संज्ञानी विशेषता अे छे के आ ल् ना
स्थानमां थतां तङ् प्रत्ययो उपरांत आन नी पण संज्ञा छे. आथी, आत्मनेपद अे संज्ञाना उच्यारणथी तिङ्
वगेरे नव प्रत्ययो अने आन अे सर्व प्रत्ययोनुं ग्रहण थछ जय छे, अने तेथी तङ् साथे आन प्रत्ययने
पण आत्मनेपदसंज्ञानां इणो प्राप्त थतां रहे छे.